

Middeleeuwse Kastelen in veelvoud

Nieuwe studies over oud erfgoed

Middeleeuwse Kastelen in veelvoud

Nieuwe studies
over
oud erfgoed

Redactie:
H. L. Janssen
W. Landewé

Nederlandse Kastelenstichting
Wijk bij Duurstede, 2009

The present book is the second volume in the Academic Studies Series, published by the Dutch Castle Foundation (Nederlandse Kastelenstichting).

Series editor: Prof. drs. H.L. Janssen.

Deze publicatie is mede to stand gekomen dankzij bijdragen van:

Het Prins Bernhard Cultuurfonds, Amsterdam

De Stichting Dr. Hendrik Muller's Vaderlandsch Fonds, 's Gravenhage

De M.A.O.C. Gravin van Bylandt Stichting, 's Gravenhage.

Omslag & boek ontwerp: Veronica Dénis, Nika Grafische Vormgeving.
Vormgeving: Alphons te Beek.

ISBN-13 978 90 74205 03 0
NUR 648

© Nederlandse Kastelenstichting, Wijk bij Duurstede, 2009

All rights reserved. Without limiting the rights under copyright reserved above, no part of this book may be reproduced, stored in or introduced into a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means (electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise) without the written permission of both the copyright owner and the author of the book.

Inhoudsopgave

Inleiding en verantwoording	7
H.L. Janssen en W. Landewé	
'Montferland' en de consequenties	13
<i>De vroege burchten bij Alpertus van Metz</i>	
S.A.J.J. Aarts	
Het grafelijke kasteel van Geertruidenberg (1323-1547)	61
<i>Historisch en archeologisch onderzoek</i>	
B. Zijlmans	
Het kasteel Coevorden	101
<i>Inventarissen uit de 15e en 16e eeuw als bron voor de bouwgeschiedenis</i>	
H.L. Janssen	
Het huis te Heenvliet	133
<i>Onderzoek naar de bouwfaserings en architectuur en studie naar functie en gebruik</i>	
E.D. Orsel en L.J. Smals	
Huis Hatert	173
<i>Woontoren of compact torenkasteel?</i>	
R.J.W.M. Gruben	
Groesbeek	193
<i>De morfologische ontwikkeling van een eenvoudige woontoren</i>	
R.J.W.M. Gruben, J.R. Mooren en S.A.L. Peters	
Het kasteel van Loon op Zand	215
<i>De verbouwing van een 14e-eeuwse woontoren tot appartementencomplex in 1663</i>	
D.B.M. Hermans en E.D. Orsel	
Het kasteel Tongelaar	253
<i>Een imposante laat 14e-eeuwse poorttoren van een herbouwd kasteel</i>	
D.B.M. Hermans en E.D. Orsel	
'Steenhuizen' rond Zwolle	277
<i>Werkeren en Kranenburg onderzocht vanuit archeologisch-historisch perspectief</i>	
M.D.J. Klomp	
Architectonische en cultuurhistorische betekenissen van datum- en naamstenen op 16e eeuwse buitenplaatsen	297
H. Ronnes en T. Vanderhoeven	
Burchten met een boodschap	309
<i>Kastelen en kuisheid in de Middelnederlandse literatuur</i>	
W. Landewé	
Abstracts	329

Inleiding en verantwoording

H. L. Janssen en W. Landewé

■ Inleiding

De Nederlandse Kastelenstichting beschouwt het als één van haar belangrijkste taken het wetenschappelijk onderzoek naar kastelen en landhuizen te bevorderen. Zij heeft in het kader hiervan een bijzonder hoogleraarschap voor de studie en het onderwijs in de *Materiële cultuur van de middeleeuwen, in het bijzonder de Kastelenkunde* in het leven geroepen, dat thans in de vorm van een leeropdracht voor een halve dag per week wordt vervuld aan de Universiteit van Leiden. Het onderzoek naar middeleeuwse kastelen is in Nederland echter nog geen massaal beoefende discipline en de beoefening ervan is dan ook vooral een zaak van wetenschappers voor wie het onderzoek naar kastelen geen primaire activiteit is. Dit wil niet zeggen, dat de resultaten die het oplevert, van weinig belang zouden zijn. Het betekent wel dat publicatie niet altijd vanzelfsprekend is en dat de resultaten ervan op zijn best zeer verspreid en moeilijk vindbaar zijn, omdat ze meestal worden vastgelegd in lijvige rapporten, die in een kleine oplage verschijnen. Daarom streeft de Nederlandse Kastelenstichting ernaar, een platform te zijn voor het onderzoek naar kastelen en landhuizen in de ruimste zin. De stichting biedt op verschillende manieren publicatiemogelijkheden. In de eerste plaats via een reeks rijk geïllustreerde monografieën van afzonderlijke kastelen en landhuizen, de zogenaamde *Kleine Reeks*, bestemd voor een breed publiek. In deze reeks zijn thans boekjes verschenen over Middachten, Amstenrade, Fogsanghstate en Zwijnsbergen.¹ In de tweede plaats richt de Nederlandse Kastelenstichting zich op publicaties met een primair wetenschappelijke invalshoek. Voorheen gebeurde dat in de reeks *Castellogica. Verkenningen en Mededelingen van de Nederlandse Kastelenstichting*, I (1983-1988), II (1988-1992), III (1993-1999). Sinds

enkele jaren is daarvoor echter de zogenaamde *Grote Reeks* in het leven geroepen, die zowel bundels artikelen als monografieën, zowel Nederlands- als Engelstalig, zal bevatten. Het eerste deel in deze reeks is inmiddels verschenen.²

De **huidige** bundel verschijnt als tweede deel in deze *Grote Reeks*. De bundel richt zich op de middeleeuwse en vroeg-moderne periode en bevat een selectie uit recent onderzoek. Er zijn elf artikelen opgenomen, waarin een breed spectrum aan disciplines en onderwerpen aan de orde komen. Kwantitatief het talrijkst vertegenwoordigd zijn de disciplines bouwgeschiedenis en archeologie, maar ook de geschiedenis, opgevat in de oorspronkelijke betekenis als de studie van de geschreven bronnen, kunstgeschiedenis en historische letterkunde zijn vertegenwoordigd. Qua behandelde onderwerpen valt een duidelijke kwantitatieve overheersing te constateren van de individuele bouwgeschiedenis van afzonderlijke kastelen en hun inpassing in de architectuurgeschiedenis. Een kwantitatief bescheidener rol speelt het historische, kunsthistorische en literatuur-historische onderzoek. In deze bundel is dat vertegenwoordigd door artikelen over de rol van de kastelen bij het ontstaan van de vroeg-middeleeuwse territoria uit de 9e-12e eeuw, de symboolfunctie van het kasteel in de mentaliteitsgeschiedenis van de middeleeuwen en de interpretatie van bouwfragmenten in de vorm van datumstenen als uiting van het toenemende zelfbewustzijn van families vanaf de 16e eeuw. Het op al deze terreinen gedane onderzoek dat in deze bundel het licht ziet, geeft een redelijk representatief overzicht van de onderzoeksactiviteit in Nederland, zoals die hierboven is weergegeven.³ De in deze bundel opgenomen artikelen zullen hieronder, thematisch geordend, nader worden besproken. Hierbij wordt speciale aandacht besteed aan de nieuwe inzichten, die aan de

hier gepubliceerde artikelen kunnen worden ontleend.

■ De bouwgeschiedenis van afzonderlijke kastelen

Het talrijkst zijn studies naar de bouwgeschiedenis van afzonderlijke kastelen. De belangrijkste disciplines, waarmee dit onderzoek kan worden uitgevoerd, zijn het archeologisch en het bouwhistorisch onderzoek. In enkele gevallen betreft het nieuw onderzoek aan nog gedeeltelijk bestaande objecten (Heenvliet, Hatert, Tongelaar, Loon op Zand), in andere gevallen gaat het om archeologisch onderzoek naar objecten, waarvan tot nu toe het uiterlijk (Geertruidenberg, Werkeren, Kranenburg) en soms zelfs het bestaan (Groesbeek) onbekend was.

Het is echter niet alleen bouwhistorisch en archeologisch onderzoek, dat ons informatie verschaft over het morfologisch uiterlijk van kastelen. Ook de geschreven bronnen, met name rekeningen en enkele (weliswaar zeldzame) inventarissen kunnen dat, zij het dat het zelden mogelijk is op basis van alleen deze bronnen een gedetailleerde bouwgeschiedenis op te stellen. Niettemin is het mogelijk gebleken door enkele bewaard gebleven 15e- en 16e-eeuwse inventarissen een globaal beeld te krijgen van het kasteel Coevorden in deze periode en maken een 17e-eeuwse inventaris en een bestek uit 1663 het mogelijk een reconstructie te maken van de 14e-eeuwse toren van het kasteel Loon op Zand en de 16e- en 17e-eeuwse verbouwing ervan. Geschreven bronnen geven ook belangrijke gegevens over de bouwgeschiedenis van het verdwenen kasteel van Geertruidenberg.

■ Nieuwe inzichten in de ontwikkeling van de kastelenbouw

Nieuw onderzoek van individuele objecten geeft in de eerste plaats nieuwe informatie over het object zelf, maar ook verandert, verbreedt en corrigeert dit automatisch het bestaande beeld van de chrono-typologische ontwikkeling van de

kasteelbouw in Nederland. Dat beeld is gebaseerd op een in 1996 gerealiseerde synthese, die gericht was op de bouwkundige, chrono-typologische ontwikkeling van nieuw gebouwde kastelen, in feite dus een geschiedenis van gerealiseerde bouwconcepten.⁴

De hier opgenomen artikelen vullen dit bestaande beeld niet alleen aan, maar corrigeren het ook. Zo kan nu op basis van onderzoeksresultaten worden aangenomen, dat het bisschoppelijke kasteel Coevorden in de bouwfase, daterend uit het begin van de 15e eeuw (Janssen), behoorde tot de grote, landsheerlijke, vierkante kastelen. Hetzelfde blijkt te gelden voor het laat 14e-eeuwse, grafelijke Hollandse kasteel Geertruidenberg (Zijlmans).

Andere artikelen gaan in op bewaard gebleven, afzonderlijke kasteeltorens, die tot nu toe nog niet of in beperkte mate aan een gedetailleerd onderzoek waren onderworpen. Het bouwhistorisch onderzoek van het Huis te Hatert (Gruben) toont aan, dat de overgebleven toren niet, zoals lang gedacht is, een vrijstaande woontoren was, maar het overblijfsel is van een veel groter vierkant, rechthoekig of compact zaaltorenkasteel uit het einde van de 14e eeuw. Uitzonderlijk is de toren van de Tongelaar (Hermans en Orsel). Hier gaat het niet om een toren van de verdwenen hoofdburcht, maar om een poorttoren op een hoek van de voorburcht, daterende uit de late 14e eeuw. De poorttoren was uitstekend verdedigbaar, maar had tevens een duidelijke woonfunctie.

In tegenstelling tot de torens van Hatert en Tongelaar is de toren van Loon op Zand wel het onderwerp geweest van eerder onderzoek. Het hier gepubliceerde nieuwe bouwhistorische onderzoek maakt het, in combinatie met een herinterpretatie van het oudere onderzoek en de daarbij gebruikte historische bronnen (Hermans en Orsel), mogelijk te komen tot een nieuwe interpretatie van de oorspronkelijke middeleeuwse woontoren.

Ook het bouwhistorische en historische onderzoek van de ruïne van Heenvliet (Orsel en Smals) was niet het eerste onderzoek aan dit object. Het is wel het eerste gedetailleerde

bouwhistorische onderzoek. De op basis daarvan uitgevoerde architectuurhistorische analyse maakt het mogelijk de zaaltoren van Heenvliet te classificeren als een residentiële toren met twee bouwlagen, gebouwd rond 1230. De toren was voorzien van ronde hoektorens en de primaire toegang werd afgesloten met een valhek. Deze aspecten maken de toren uitzonderlijk. Orsel en Smals tonen aan dat parallellen voor deze architectuur alleen worden gevonden elders in West-Europa, vooral in Frankrijk en Engeland op het sociale niveau van de vorsten en de hoge adel. Deze architectuur is dan ook een indicatie voor aanspraken op macht en prestige op een vorstelijk niveau. De bouwheer was Hugo van Heenvliet, die als jongere broer van de heer van Voorne, burggraaf van Zeeland, waarschijnlijk de pretentie had te behoren tot hetzelfde sociale niveau als de burggraven van Zeeland en de graven van Holland.

Het was bekend dat de grote vrijstaande bakstenen zaaltorens uit de 12e-13e eeuw zoals Heenvliet niet alleen contemporaine bakstenen parallellen, maar ook kleine voorgangers en gelijktijdige parallellen hebben gehad in hout. Tot 1996 was het duidelijkste voorbeeld hiervan de in 1958 ten noordwesten van Keulen opgegraven 11e-eeuwse houten toren van Holtrop (10x7,5 m).⁵ Binnen de Nederlandse landsgrenzen was hiervan echter nog geen voorbeeld bekend. Dat is veranderd door het in 2005 opgegraven kasteel van Groesbeek (Gruben, Mooren en Peters). Het gaat om een kleinere variant van de toren uit Holtrop en vormt een *missing link* in de architectonische ontwikkelingsgeschiedenis van het Nederlandse kasteel. De houten toren uit Groesbeek is vierkant (6,20 m) en ligt binnen een ronde houten palissade van 16 m diameter. Het geheel is omgracht. Uitzonderlijk is de fundering van een houten weergang op een afstand van 1,20 m aan de binnenzijde van de palissade, waarschijnlijk aangelegd enige jaren na de bouw van de toren zelf. De dendrochronologische datering van de toren in Groesbeek is twee eeuwen later dan de datering van de toren in Holtrop, namelijk kort

na 1264. Evenals de toren in Holtrop kende de toren in Groesbeek enige latere herbouwfases. De laatste herbouw van de toren in Groesbeek vond plaats in baksteen rond het midden van de 14e eeuw (vergroot tot 10,5x9 m binnen een ringmuur van 19 m in het vierkant), de laatste fase van de toren in Holtrop in natuursteen in de 13e eeuw.

Met de houten torens in Groesbeek en Holtrop is waarschijnlijk het onderste sociale spectrum gedocumenteerd van de kastelen van de lage adel in het Nederrijnse gebied. Opmerkelijk is de late datering van de houten toren in Groesbeek, die in zijn ontstaansfase ruim twee eeuwen later kan worden gedateerd dan de toren in Holtrop. De toren in Groesbeek is waarschijnlijk verbonden met de ambtelijke activiteiten van de houtvester van het nabije Reichswald. Oorspronkelijk werden deze functionarissen benoemd door de Duitse koning, vanaf de 11e eeuw door de graaf van Kleef.

In het noorden en oosten van het huidige Nederland komen in de 14e en 15e eeuw zeer lange en smalle varianten van bakstenen zaaltorens voor, die alleen uit archeologisch onderzoek bekend zijn. Tot nu toe was het meest karakteristieke opgegraven voorbeeld van dit type zaaltorens het midden 14e-eeuwse kasteel van Schoonbroek bij Apeldoorn (24,6x8 m). Recent archeologisch onderzoek in de omgeving van Zwolle heeft hier twee nieuwe voorbeelden aan toegevoegd, die besproken worden (Klomp). Het betreft het uit het derde kwart van de 14e eeuw daterende kasteel van Werkeren (25,8x10,2 m) en een veel kleinere, waarschijnlijk 15e-eeuwse variant van een zaalbouw, het kasteel van Kranenburg (12x6 m) met een aansluitende toren van 5x5 m. Beide kastelen zijn in latere perioden uitgebreid en beide kastelen blijken een houten voorganger te hebben gehad. Bij al deze kastelen kan de vraag worden gesteld in hoeverre de oudste bakstenen fasen dienden als fundament voor een houtskelletconstructie en in hoeverre de houten voorgangers een oudere kasteelfase vertegenwoordigden. Hieruit vloeien zeer fundamentele vragen voort over het 'kasteel'-karakter van deze objecten en hun reële of gepretendeerde verdedigbaarheid.

■ Kastelen als basis van politieke en sociale macht

Nederlandse historici hebben zich opvallend weinig bezig gehouden met onderzoek naar kastelen. Dit heeft tot gevolg dat we weinig inzicht hebben in onderwerpen die in belangrijke mate moeten worden gebaseerd op de geschreven bronnen zoals de betekenis van de landsheerlijke kastelen voor de bestuurlijke en administratieve organisatie van de middeleeuwse territoria, de rol van de kastelen als residentie voor de hoge adel of de economische en sociale betekenis van het kasteel als centrum van een heerlijkheid.

Een uitzondering op dit patroon is het werk van de historicus B. Aarts, die systematisch in een reeks publicaties probeert voor de vroege periode van de 10e-12e eeuw de in het terrein herkenbare burchtlokaties in verband te brengen met de historische gegevens om op deze wijze de genealogie, de onderlinge relaties en machtsverhoudingen van de belangrijkste adellijke families in kaart te brengen. Het voor deze bundel door Bas Aarts geschreven artikel bevat een van de meest complete syntheses van de huidige kennis over deze materie. In een fascinerende puzzeltocht, uitgaande van de thans algemeen aanvaarde identificatie van de in 1960 op Montferland opgegraven resten met de in 995 door Alpertus van Metz beschreven burcht Uplade van het beruchte gravenpaar Balderik en Adela, reconstrueert Aarts door een virtuoze combinatie van de schaarse historische gegevens met een groot aantal nog in het terrein aanwezige, maar vaak niet herkende of geïdentificeerde relictten van vroeg-middeleeuwse versterkingen en burchten een compleet netwerk van de bondgenoten en tegenstanders van Balderik en Adela in het Nederrijnse gebied rond het jaar 1000.

Voor de latere perioden kunnen de geschreven bronnen specifieke informatie verschaffen over aspecten zoals de organisatie en financiering van de bouw van kastelen, met name als het landsheerlijke kastelen betreft, waarvoor in principe een ambtelijk apparaat verantwoordelijk was. Ook in de bijdrage van Zijlmans, die in feite een

monografie is over de geschiedenis van het Hollandse grafelijke grenskasteel Geertruidenberg met gebruikmaking van gegevens uit meerdere disciplines, zijn het de geschreven bronnen die het mogelijk maken het kasteel te plaatsen binnen de bestuurlijke en militaire geschiedenis van het graafschap Holland.

■ De betekenis van het kasteel als symbool

Het zijn echter niet alleen de historici, die het kasteel weinig aandacht hebben gegeven. Hetzelfde geldt voor de literatuur- en de kunsthistorici, die bijvoorbeeld via de bestudering van de middeleeuwse beeldtaal en literatuur inzicht zouden kunnen geven in de betekenis van het kasteel als symbool. Verbazend is dit niet omdat het middeleeuwse kasteelbegrip veel abstracter was dan het moderne, dat primair gebaseerd is op het concrete architectonische gebouw. Het begrip 'kasteel' behoorde in de Middeleeuwen tot wat de Franse socioloog Bourdieu de 'habitus' heeft genoemd. Daarmee bedoelde hij een algemeen gedrags- en waardenpatroon binnen een bevolkingsgroep of specifieke sociale structuur met zodanige vanzelfsprekendheden, dat een nadere definiëring van zo'n vanzelfsprekend begrip overbodig was. De symbolische betekenis van het kasteelbegrip kan dan ook vaak alleen correct worden geïnterpreteerd als van de *habitus* van de betreffende sociale groep waarvoor een afbeelding of een specifieke tekst bedoeld was, wordt uitgegaan. Een concrete nadere uitleg of precisering van het begrip kasteel of architectonische onderdelen daarvan worden in dit type bronnen dan ook alleen gegeven als een prediker of filosoof denkt dat het voor het begrip van zijn lezers of toehoorders nodig is het begrip kasteel of een specifiek onderdeel daarvan uit te leggen omdat dit nodig is voor het begrip van de specifieke paralleliteit (b.v. de verdediging van de kuisheid van Maria) die hij aan zijn lezers of toehoorders duidelijk wil maken. Dan nog treffen we dat soort uitleg vooral aan in de vroege periode, de 12e en 13e eeuw, als het verschijnsel kasteel relatief nieuw is.

In deze bundel is dit aspect van het kastelenonderzoek vertegenwoordigd met een voor Nederland eerste verkenning van dit terrein door W. Landewé, die twee Nederlandse teksten uit de 14e eeuw analyseert waarin het kasteel wordt gebruikt als het symbool van de vrouwelijke kuisheid, die tegen alle mogelijke belagers moet worden verdedigd. Landewé plaatst deze teksten niet alleen in hun literaire Noordwesteuropese traditie, maar interpreteert ze ook in het kader van de *gender studies* in bredere zin, waarin de rol van de vrouw centraal staat.

Het kasteel werd niet alleen als symbool in moreel-didactische tractaten gebruikt om een bepaalde gedachte over te brengen aan een specifiek publiek. Ook in meer concrete zin vormde het kasteel voor de middeleeuwse mens een betekenisdrager. Zo kunnen datum- en naamstenen aan en in kastelen, bijvoorbeeld geplaatst in poortgebouwen of boven schouwen, volgens Ronnes en Vanderhoeven een boodschap overbrengen die in woord en beeld uiting geeft aan de wijze waarop bouwheren en -vrouwen zichzelf zagen. Door het aanbrengen van een dergelijke steen werden kasteel en/of buitenplaats en de eigenaren zichtbaar met elkaar in verband gebracht. Daarbij kon het gaan om een meer publiek statement of juist om een boodschap gericht aan een beperkte groep mensen, al naar gelang de plaatsing van de steen in kwestie. Met deze invalshoek benaderen Ronnes en Vanderhoeven het kasteel vanuit een meer antropologisch gezichtspunt, waarbij met het oog op de vraag in hoeverre het wereldlijke gebruik van datum- en naamstenen een dalend cultuurgood werd, ook de hierboven genoemde habitus opnieuw aan de orde komt.

■ Verantwoording

De Nederlandse Kastelenstichting en de redactie van de Wetenschappelijke Reeks bedanken graag de auteurs, die aan de totstandkoming van deze bundel hebben bijgedragen: Bas Aarts, Rob Gruben, Taco Hermans, Hans Janssen, Michael Klomp, Wendy Landewé, Sjaak Mooren, Edwin Orsel, Sem Peters, Hanneke Ronnes, Laurens

Smals, Timo Vanderhoeven en Bas Zijlmans. Daarnaast ook dank aan Hanneke Ronnes voor haar hulp bij het opstellen van de Engelstalige samenvattingen. Tot slot mag ook de inzet van Alphons te Beek bij de vormgeving van dit boek niet onvermeld blijven.

■ Noten

- 1 Hoekstra e.a. (eds.) 2002, 2003, 2005, 2007.
- 2 Ronnes 2006. Dit eerste, Engelstalige deel in de Grote Reeks verscheen onder de reekstitel *Academic Studies Series* bij Amsterdam University Press, Pallas Publications.
- 3 Voor een recent overzicht van de huidige onderzoeksbreedte zie Janssen 2008, 229-243.
- 4 Janssen 1996.
- 5 Janssen 1996, 82-84.

■ Literatuur

- Hoekstra, T.J., R.H.M. van Immerseel, H.L. Janssen e.a. (eds.), *Middachten. Huis en heerlijkheid*, Utrecht 2002.
- Hoekstra, T.J., R.H.M. van Immerseel, H.L. Janssen e.a. (eds.), *Amstenrade. Een adellijk woonhuis in Zuid-Limburg*, Utrecht 2003.
- Hoekstra, T.J., R.H.M. van Immerseel, H.L. Janssen e.a. (eds.), *Fogelsanghstate. Een Groninger schat in een Friese state*, Utrecht 2005.
- Hoekstra, T.J., R.H.M. van Immerseel, H.L. Janssen e.a. (eds.), *Zwijnsbergen. Herrezen uit de as*, Utrecht 2007.
- Janssen, H.L., m.m.v. T. Hermans, Tussen woning en versterking. Het kasteel in de middeleeuwen, in: Janssen, H.L., e.a. (eds.), *1000 jaar kastelen in Nederland. Functie en vorm door de eeuwen heen*, Utrecht 1996, 15-111.
- Janssen, H.L., Medieval Castle research in the Netherlands, in: *Château Gaillard, études de castellologie médiévale*, nr. 23 (Actes du colloque international de Houffalize, 04-09 à 10-09-2006), Caen 2008, 224-243.
- Ronnes, H., *Architecture and Élite Culture in the United Provinces, England and Ireland, 1500-1700*, Amsterdam 2006.